

ڈاکٹر علامہ اقبال دا جیون تے پنجابی شاعری

ABSTRACT

Traces of human civilization can be found in Sialkot for thousands of years. There are traces of BC also found here. Likewise, from the literary point of view, kingdoms were established in region even in BC. One of them was King Saalbahan whose son Puran Bhagat's well still exists. In Punjabi literature, the story of Poran Bhagat has been written by many punjabi poets. Puran Bhagat's poetry is present in Punjabi Tazkaraas. In this article, some information about Allama Dr. Muhammad Iqbal has been given and his available Punjabi "Kalaam" is presented. Whatever is the academic and literary importance of his speech, its importance in Punjabi literature is valuable. In this article it has been proved that Allama Dr. Muhammad Iqbal had written something in Punjabi as well.

سیالکوٹ اک پرانی وستی اے۔ جیہدی تاریخ ہزاراں سالوں تے کھلری ہوئی اے۔ علمی تے ادبی حوالے نال وی ایس دھرتی دا کھوج کھرا لہجہ جاندا اے۔ راجہ سالباہن اک ہندو راجا سی جیہڑا راجا بکرماجیت توں بعد پرعیسوی سال توں 56 سال پہلاں ہويا اے۔ (1) اوہناں دے پتر پورن بھگت دی دس پیندی اے پئی اوہ اک درویش انسان سن تے پنجابی وچ شعری وی کہندے سن۔ اوہناں دی پنجابی شاعری دا نمونہ ”داستان پنجابی زبان و ادب“، (2) ”پنجابی ادب

دی کہانی“ (3) تے ہور کجھ تذکریاں وچ وی مل دا اے۔ ایس دھرتی اُتے حافظ برخوردار رانجھا چٹی شیخاں والیاں دی ڈھیری وی موجود اے جنہاں دا جمن درہا 1130 دے ایڑ گیار متھیا جاندا اے۔ (4) سید ہاشم شاہ تھرپالوی، اُچ کوٹی مترجم مولوی شاہ دین سروری قادری، جگت دھمے گیت نگار شوکار بنا لوی تے مولوی نواب دین سیالکوٹی ورگے مہان شاعر ایسے دھرتی تے پیدا ہوئے۔ پچھلے کجھ عرصے وچ سلیم خان گمی، ڈاکٹر عادل صدیقی تے سید سبط الحسن ضیغم ورگے پنجابی لکھیاں وی ہو گزرے نیں۔ اج وی ڈاکٹر امجد علی بھٹی، محمد انور بسرا تے سائیں احسان باجوہ ہوراں ورگے سیوک ماں بولی پنجابی دی سیوہ وچ رُجھے ہوئے نیں۔ فیض احمد فیض ورگے اردو شاعر دیاں دیاں اٹھ پنجابی نظماں وی اپنی وکھری پچھان رکھ دیاں نیں۔ ماں بولی پنجابی نال جڑت دے حوالے نال جدوں اسیں انقلابی شاعر حضرت اقبال نوں ویکھنے آں تے سانوں بہتا کجھ تے نہیں ملدا پر اُکا ٹھوٹھا خالی وی نہیں دسد۔ ہتھلے مضمون وچ ایسے حوالے نال دس پائی گئی اے۔

ڈاکٹر سر علامہ محمد اقبال 9 نومبر 1877ء نوں گلی وہاب پورہ، محلہ کشمیریاں سیالکوٹ وچ شیخ نور محمد ہوراں دے گھر پیدا ہوئے۔ ماپیاں نے ایہناں دا ناں محمد اقبال رکھیا۔ مڈھلی تعلیم مولانا غلام حسن ڈھکی شوالہ والیاں کولوں حاصل کیتی، فیر مولانا سید میر حسن دے اصرار تے ڈاکٹر صاحب نوں سید ہوراں کول گھلیا جان لگ پیا۔ ڈاکٹر صاحب، مولانا میر حسن دی ڈیوڑھی وچوں جدید تعلیم وی حاصل کرن لگ پئے۔ ایہتوں اوہناں اردو، فارسی تے عربی زبان تے صرف و نحو پڑھیا۔ ایس توں بعد اسکول مشن سکول وچ داخل ہوئے تے ایسے سکول وچوں 1893ء وچ میٹرک دا امتحان پاس کیتا تے 1895ء وچ ایف اے دا امتحان وی ایسے انٹر سکول وچوں پاس کیتا۔ بعد وچ ایسے سکول دا ناں مرے کالج سیالکوٹ رکھیا گیا۔ ایس حوالے نال کجھ مغالطہ اُج اے پئی مرے کالج ایسے سکول وچ کجھ ورھے چلدا رہیا، ڈگریاں اُتے وی ایسے سکول دا ناں ملدا اے پر جدوں نویں تھان عمارت بن گئی تے ایہنوں نویں نال نال سدا جان لگ پیا۔ ایسے لئی کجھ محققاں نے لکھیا اے پئی اوہناں ایف۔ اے مرے کالج توں پاس کیتا سی۔

محمد اقبال ہوراں بی۔ اے گورنمنٹ کالج لاہور توں 1898ء وچ انگریزی، فلسفہ تے عربی ورگے مضمون رکھ کے پاس کیتا۔ عربی واسطے اوری اینٹل کالج جاندے تے مولانا فیض الحسن سہارنپوری ہوراں کولوں پڑھدے۔ فلسفے وچ ایم۔ اے 1899ء وچ ایسے کالج توں کیتا تے پنجاب وچ پہلی پوزیشن حاصل کیتی۔ وچلی گل ایہہ وے پئی اوس سال صرف تن پڑھیاراں نے فلسفے وچ داخلہ لیا سی تے صرف ڈاکٹر صاحب پاس ہوئے سن۔ ایس لئی اول پوزیشن وی ایہناں دے حصے وچ آئی۔ خواجہ اعجاز بٹ دسدے نیں جے جدوں ڈاکٹر صاحب نوں پروفیسر چنیا گیا

تے اودوں پروفیسر دی تنخواہ 150 روپے سی۔ ڈاکٹر صاحب نے آکھیا ”میں تے 550 توں گھٹ نہیں لینے۔ ایہہ معاملہ ملکہ برطانیہ دی پریوی کونسل نوں گھل دتا گیا۔ اوتھوں منظوری لئی گئی۔ منظوری دی چٹھی اُتے اوس ویلے دے ڈی پی آئی نے لکھیا سی پئی ایس چٹھی نوں مثال نہ بنایا جائے ایہہ صرف ایہناں (ڈاکٹر علامہ محمد اقبال) ہوراں لئی اے۔ ڈاکٹر صاحب اکو ویلے تن مضمون پڑھاندے سن۔ ڈاکٹر صاحب نے لاہور وچ فلسفہ، عربی تے انگریزی زبان تے ادب دی تعلیم دی دتی۔ 1905 وچ انگلستان جا کے کیمبرج یونیورسٹی ٹرنٹی کالج وچ داخلہ لیا پر اک ڈیڑھ مہینے بعد ای لکٹر ان نال بیرسٹری دی ڈگری لین لئی منسلک ہو گئے۔ 1908ء وچ قانون دی تعلیم مکمل کیتی۔ ایس توں پہلے میونخ یونیورسٹی وچوں فلسفہ وچ پی ایچ۔ ڈی دا اعزاز حاصل کر چکے سن۔ ڈاکٹر صاحب نے وکالت وی کیتی تے پروفیسری وی۔ شعر کہن دا شوق کئی عمرے پئے گیا سی۔ ایہناں دے ایم۔ اے پاس کرن دے دور دی اک غزل دا شعر سن کے مرزا ارشد گورگانی نے آکھیا سی ”اقبال مستقبل کے عظیم شعراء میں سے ہوگا“۔ (5)

ڈاکٹر علامہ محمد اقبال انگریزی تے جرمن اُتے چنگا عبور رکھدے سن۔ اُنج شاعری صرف اردو، فارسی تے پنجابی وچ ای کیتی۔ بزم ادب اڈا شہباز خاں دے تحت ہون والے مہینہ وار مشاعریاں وچ اپنیاں نظماں تے غزلاں وی پڑھدے ہندے سن۔ (6)

اردو تے فارسی دا کلام تے انقلابی نوعیت دا اے جہدے اثر پیٹھ پہلے پاکستان نے تے بعد وچ ہور کہیاں مکاں نے آزادی دا سبق سکھیا تے سامراج توں آزادی حاصل کیتی۔ فارسی شاعری نوں ایران، افغانستان، ترکمانستان، کرغیزستان، تاجکستان، ازبکستان تے کجھ ہور علاقیاں وچ بڑی ماننا حاصل اے۔ ایران وچ جمعے دا کوئی خطبہ اقبال دے شعراں توں بغیر مکمل ای نہیں سمجھیا جاندا۔ علامہ صاحب دی صوفیانہ، مذہبی تے سماجی فکر اچ کوئی دی اے۔ ایہدے بارے سینکڑے کتاباں تے ہزاراں مضمون لکھے جا چکے نیں۔ سیاسی حوالے نال تے علامہ ڈاکٹر محمد اقبال ہوراں دی سوچ اپنی پختہ سی جے قیام پاکستان دا مڈھلا خاکہ بنن والے تے ایہدا خواب دیکھن والے گئے جاندے نیں۔ پاکستان بنان وچ علامہ صاحب دا کردار نثر کے سامنے آچکیا اے کسے ہور نکھیر دے دی لوڑ نہیں۔ انگریزی زبان، ادب تے اسلامی طرز حیات دا جتا سوہنا اظہار اوہناں اپنے مضموناں وچ کیتا خورے اُنج دا اک مضمون وی کہیاں ڈاکٹراں نوں ساری حیاتی لکھنا نصیب نہیں ہندا۔ علم، فضل تے ذاتی خوبیاں دی بنیاد اُتے حکومت برطانیہ نے 1922ء وچ ڈاکٹر صاحب نوں سر دا خطاب دتا۔ ڈاکٹر صاحب کئی حیثیتاں دے مالک سن۔ اوہ جنے چنگے استاد سن اونے ای قابل وکیل وی سن۔ سیاسی حوالے نال گل کریے تے اوہ 1926 وچ پنجاب

قانون ساز اسمبلی دے رکن منتخب ہوئے۔ تعلیمی حوالے نال اوہ پنجاب یونیورسٹی دے عربی تے فارسی دے بورڈ آف سٹڈیز دے چیئرمین وی رہے جدوں کہ اسلامیہ کالج دے بورڈ آف گورنرز دے ممبر سن۔ اک مفکر دے طور تے اوہناں پہلے مسلم لیگ دے قیام وچ اپنا سیر رلایا، جناح صاحب نال موڈھا جوڑی رکھیا تے فیر 1930ء وچ مسلماناں لئی وکھرے ملک دا تصور پیش کیتا۔ اوہ پاکستان بنن ویلے تک زندہ تے نہیں رہے پر اوہناں دی سوچ اج وی زندہ اے۔ علامہ صاحب 1897ء تک سیالکوٹ والے گھر وچ رہندے رہے تے فیر لاہور تے دو بے مکاں وچ رہے۔ جنی دیر اوہناں دے ماپے زندہ رہے اوننی دیر تک اوہ ہر ہفتہ تے اتوار نالے گرمیاں دیاں چھٹیاں سیالکوٹ ای گذار دے رہے۔ ماں پیو دے فوت ہون توں بعد وی اک واری سیالکوٹ تشریف لیائے۔ کجھ عرصہ برطانوی شہریت وی اوہناں کول رہی۔ اک بھروی سماجی، سیاسی، ادبی تے فکری حیاتی گذار کے علامہ ڈاکٹر محمد اقبال 21 اپریل 1938ء نوں اگلے جہان چلانا کر گئے تے بادشاہی مسجد دے وڈے بوہے دے اک پاسے دفن کیتے گئے۔ ڈاکٹر صاحب دیاں ایہناں کتاباں دی دس پیندی اے:

۱۔ علم الاقتصاد (اردو)، 1903، ۲۔ فارس میں ماوراء الطبیعات کا ارتقاء (انگریزی توں اردو ترجمہ)، 1908، ۳۔ اسرارِ خودی (فارسی)، 1915، ۴۔ رموزِ بے خودی (فارسی)، 1917، ۵۔ پیامِ مشرق (فارسی)، 1923، ۶۔ بانگِ درا (اردو)، 1924، ۷۔ زبورِ نجم (فارسی)، 1927، ۸۔ پس چہ باید کرد اے اقوامِ شرق (فارسی)، 1931، ۹۔ جاوید نامہ (فارسی)، 1932، ۱۰۔ بالِ جبریل (اردو)، 1935، ۱۱۔ ضربِ کلیم (اردو)، 1936، ۱۲۔ ارمغانِ حجاز (فارسی)، 1938، ۱۳۔ اسلام میں مذہبی افکار کی تعمیر نو (انگریزی)، 1930 (7)

شاعرِ مشرق ڈاکٹر علامہ محمد اقبال ہوراں وڈیاں توں وکھ بالاں لئی وی شاعری کیتی۔ اردو وچ ”کڑا اور مکھی“، ”پھاڑ اور گلہری“، ”گائے اور بکری“ تے دعائیہ نظم ”لب پہ آتی ہے دعا بن کے تمنا میری“ عالمی پدھر تے مشہور نہیں جدوں کہ اوہناں دیاں ان گنت نظماں تے غزلاں بین الاقوامی پدھر تے اپنا آپ منوا چکیاں نیں۔

ڈاکٹر صاحب دی مادری زبان پنجابی سی۔ اوہناں پنجابی وچ لکھیا تے گھٹ اے پر پنجابی کلام سنن دے شوق دی دس ضرور پیندی اے۔ (8) گوگل اُتے سرچ کردیاں ”ڈاکٹر علامہ محمد اقبال تے پنجابی“ سرچ کریئے تے ایڈیٹر عزیز میسوری ولوں لیا گیا ڈاکٹر صاحب دا اک انٹرویو سامنے آندا اے جیہدی کھوج ایم آر شاہ ہوراں کیتی سی۔ سارنگ لئی 1930 وچ لئے گئے ایس انٹرویو وچ پنجابی بارے سوال جواب ہوئے جیہدے وچوں سانوں ایہہ تے پتہ لگ جاندا اے

پئی اوہناں پنجابی وچ کیوں نہیں لکھیا پر کوئی پنجابی شے ساہنے نہیں آندی۔ ایس انٹرویو دے حوالے نال تنویر ظہور ہوراں دا اک لیکھ یادیں دے عنوان پیٹھ ”علامہ اقبال تے پنجابیت اور پلاک“ دے سرناویں نال وی چھپیا ملدا اے۔ ایس انٹرویو توں ڈاکٹر صاحب دا غلام قادر دیاں چٹھیاں سن کے روپین دا پتہ وی لگدا اے تے پنجابی شناسی دی دس وی پیندی اے۔ انٹرویو لین والے نے سوہنے سوال کیتے نیں تے جواب وی سچے ڈھنگ نال لکھے گئے نیں۔ عائشہ بتول ہوراں اپنے اک مضمون وچ دسیا اے پئی علامہ صاحب نوں پنجابی صوفی شاعراں دے ہزاراں شعر از برسن۔ (9) عارف کسانہ ہوراں دی اک ویڈیو یو ٹیوب اُتے پئی ہوئی اے جیہدا عنوان ”Punjabi Poetry of Allama Iqbal“ اے۔ ایس ویڈیو وچ اوہناں دوویں نظماں پڑھ کے سنائیاں نیں تے ایہناں دا ماخذ اقبال منزل دا فریم ای دسیا اے پر نال ای دوواں نظماں بارے کجھ ہور گلاں وی دسیاں نیں تے برقعے والی پہیلی وی سنائی اے۔

ہتھلے مضمون وچ پیش کیتیاں گئیاں نظماں ملیاں تے اقبال منزل سیالکوٹ دے ہال وچوں ای نیں پر ایس لکھت وچ ایہناں دا مکمل کتابیات سمیت ماخذ دس دتا گیا اے جدوں کہ ایہناں دا بنیادی ماخذ علامہ ولی محمد ہشیار پوری دی بیاض دسی جاندی اے۔ (10) ایس مضمون وچ ”پیارا جیدی“ دا پنجابی متن وی شامل کیتا گیا اے۔

خواجہ اعجاز بٹ ہوریں سیالکوٹ وچ ادب دا مان جوگ باب نیں۔ اوہناں نال علامہ صاحب دے پنجابی کلام بارے گل بات ہوئی تے اوہناں وی ”اقبال منزل“ سیالکوٹ وچ موجود ایہناں دو نظماں دی دس پائی۔ ایس توں وکھ اوہناں رشید نیاز مولف تاریخ سیالکوٹ دے حوالے نال دسیا اے پئی ڈاکٹر علاقہ اقبال ہوراں دیاں 15 پنجابی نظماں سن جیہڑیاں آغا ذوالفقار علی خاں ہوراں کول پیاں ہونیاں سن۔ خاں صاحب مرحوم تحریک پاکستان دے سرگرم کارکن سن۔ خواجہ صاحب دسدے نیں جے خاں صاحب دے فوت ہو جان توں بعد میں بڑی کوشش کیتی پر اوہ نظماں یاں غزلاں نہ لہھ سکیاں۔

ایہناں دو نظماں بارے مزید جان لئی راقم نے اقبال منزل دے لائبریرین نال رابطہ کیتا تے اوہناں بڑے دھیان نال گل سنی تے پیار نال چاہ پانی پچھیا۔ بعد وچ دسیا پئی ”جدوں مینوں پتہ لگا سی پئی علامہ صاحب دیاں دو نظماں انڈیا وچوں چھپن والے اک رسالے ”کھیرو“ وچ چھپیاں نیں تے میں کوشش کر کے اوہناں دا عکس حاصل کیتا تے اقبال منزل وچ محفوظ کر دتا“۔

ایس حوالے نال پچھ پڑتال کیتی تے مینوں یقین ہو گیا پئی انڈیا وچ ایس ناں دا کوئی

رسالہ نہیں نکلا۔ میں ہور پھولا پھرولی شروع کر دتی۔ 24 مئی 2022ء نوں راتیں 00:09 بجے مینوں اک خیال آیا تے دوواں نظماں دے فوٹو اشرف سہیل ایڈیٹر مہینہ وار پکھیر و لاہور نوں وٹس ایپ کر دتے۔ نال ای اوہناں نوں مہینے کر دتا پئی دسو ایہہ نظماں تہاڈے پکھیر و وچ چھپیاں سن یاں انڈیا وچوں ایس نال دا کوئی ہور رسالہ وی نکلا اے؟۔ سویرے 09:25 تے اوہناں ولوں جواب آ گیا پئی ایہہ میری ای کاڈھ اے تے میرے پکھیر و وچ چھپیاں سن۔ پکھیر و دا اوہ شمارہ ” علامہ اقبال نمبر“ سی جہدے وچ علامہ صاحب بارے کجھ مضمون تے علامہ صاحب دا چوواں کلام پنجابی وچ ترجمہ کروا کے شائع کیتا گیا سی۔ ایہہ دوویں نظماں علامہ صاحب دیاں طبع زاد نیں۔ ذیل وچ اوہناں دی پنجابی نظم ”پیارا جیدی“ پیش کیتی جاندی۔ ایہہ نظم بنیادی طور تے اک لوری اے جیہڑی اوہناں اپنے پتر جاوید اقبال ہوراں واسطے لکھی سی۔ ایس لوری دے اکھرتے جذبے دسدے نیں پئی ایہہ اودوں لکھی گئی ہووے گی جدوں اوہ ڈھیر نکلے سن۔ عام طور تے لوری اودوں دتی جاندی اے جدوں بال نکلے ہوندے نیں۔ ماداں، بھیناں، دانیاں یاں دو جیاں قریبی رشتہ داراں بال نوں چپ کروان، آہرے لان یاں سوان واسطے لوری گاندیاں نیں۔

پیارا جیدی

جیدی پیارا پیارا جیدی

میرا راج دُلا راج جیدی

نیندے چھیتی چھیتی آویں

سوہنے مٹھڑے خواب دکھاویں

وکیھے سوہنا پیارا جیدی

نیند پری آ جھولا جھلایا

نیند دا اک ریلا آیا

ستتا نیند مارا جیدی

جیدی پیارا پیارا جیدی (11)

دوجی نظم ”بنا بکری والا“ اے۔ میری نظرے ایہہ نظم ”پیارا جیدی“ توں بعد لکھی گئی ہووے گی۔ ایہدے بارے کسانہ ہوراں دسیا اے پئی جاوید اقبال ہوراں نکلیاں ہندیاں اک بکری دا بچہ رکھیا ہویا سی جیہدے نال سارا دن کھیڈ دے رہندے سن۔ اوہناں دناں وچ ای جاوید اقبال ہوراں دی والدہ نے فرمائش کر دتی پئی ہر موضوع تے لکھدے او کجھ اپنے پتر بارے وی لکھو۔ ایس دور وچ علامہ صاحب نے ایہہ نظم لکھی۔

بیٲا بکری والا
 اک سی بیٲا بکری والا
 ہتھ وچ رکھدا ڈنڈا
 نانی جو اوہنوں پھڑن لگدی
 نسیا مار چھنڈا
 بھاء جی بیٲا بکری والا
 نالے کھاندا توس تے انڈا
 نالے کھاندا حلوہ منڈا
 بھاء جی بیٲا بکری والا
 بھکھی میری جان وچاری
 بے ذرا صلح نہ ماری
 بھکھ نے اوہ گھڑ گل مچایا
 بھاء جی بیٲا بکری والا (12)

پروفیسر جمیل پال ہوراں سیارہ ڈائجسٹ دے 1997ء دے کسے نمبر دے حوالے نال
 دسیا سی پی اوہدے وچ ڈاکٹر علامہ محمد اقبال ہوراں دی آکھی ہوئی اک بھجارت وی چھپی سی۔

اس گھبرو دے کم اوّے
 رہندا رتاں دے دوّے
 پگ نہ بھندا ٹوپی پاندا
 بن پیراں دے ٹردا جاندا
 (ٹوپی والا برقعہ) (13)

حوالے

- * صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ گریجویٹ کالج ڈسکہ ضلع سیالکوٹ
 * ایم ایس سکالر، شعبہ اردو، یونیورسٹی آف سیالکوٹ
- 1- محمد طفیل باجوہ، سرزمین سیالکوٹ (چونڈہ: سٹیزن ویلفیئر فورم، 2005ء)، 69۔
  - 2- ڈاکٹر سید اختر جعفری، داستان پنجابی زبان و ادب (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 2013ء)، 123۔
  - 3- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء)، 190۔
  - 4- ڈاکٹر اکبر علی غازی، ”سیالکوٹ وچ بیٹے ویلے دے سست پنجابی شاعر“، سلیکھ شماره 6 (2000ء)، 32۔
  - 5- ڈاکٹر اکبر علی غازی، پنجابی ادب دی روایت: سیالکوٹ وچ (لاہور: بابا فرید بک فاؤنڈیشن، 2023ء)، 109۔
  - 6- ڈاکٹر اکبر علی غازی، 109۔
  - 7- ڈاکٹر اکبر علی غازی، 110۔
  - 8- محمد حسنین بھٹی، راول مدینہ (لاہور: پرائنڈ پرنس کٹر پرنٹرز، 2011ء)، 116۔
  - 9- <https://www.minhaj.org>
  - 10- نبیلہ مغل، ”علامہ اقبال“، رویل، 11 دسمبر 2019ء۔
  - 11- پیارا جیدی، مہینہ وار پکھیر، مارچ 2014ء۔
  - 12- بتا بکری والا، مہینہ وار پکھیر، مارچ 2014ء۔
  - 13- پروفیسر جمیل احمد پال، ٹیلی فونک گل بات، اکبر علی غازی، عمر 64 سال، جون 28، 2022ء۔